

Ալեքսեյ Ջիվելեգով – Թուրքիան և Հայկական հարցը, կազմ. Է. Մինասյանը, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2014, 320 էջ

Զնայած այն հանգամանքին, որ ընթերցասեր լայն հասարակությանը, այդ թվում նաև տողերիս հեղինակին, նշանավոր պատմաբան Ալեքսեյ Կարապետի (Կարայի) Ջիվելեգովը (1875-1952 թթ.) հայտնի էր որպես իտալական վերածննդի՝ խորհրդային և համաշխարհային դպրոցների ամենանշանավոր մասանագետներից մեկը, այսուհանդերձ նա նաև մեծ գործ է կատարել նաև Հայկական հարցի ուսումնասիրության բնագավառում՝ Միայն 1980-ական թթ. վերջերից սկսեցին զգուշորեն ու երկչուտ գրել նաև Ջիվելեգովի՝ Հայկական հարցին վերաբերող առանձին աշխատությունների վերաբերյալ[†]։ Այս կապակցությամբ ծագում է մեկ օրինաչափ հարց. Ինչով են տարբերվում Ջիվելեգովի՝ Հայկական հարցին վերաբերող ուսումնասիրությունները այլոց շարադրած գործերից։ Առաջին հերթին պետք է արձանագրել, որ դրանք հիմնականում գրվել են տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձություններին համարյա թե զուգահեռ (դրանցից մի փոքր առաջ կամ անմիջապես հետո)։ Յուրաքանչյուրին պարզ է, որ դա շարադրանքի ամենադժվար տարբերակներից է, քանզի ցանկացած իրադարձությանն ավելի հեշտ և դյուրին անդրադառնալ տարիների, իսկ առավել ևս հարյուրամյակների «բարձունքից»։ Սա իր հերթին նշանակում է, որ հեղինակը դրանք շարադրել է որպես ականատես, որոնք, ըստ էության, ունեն արխիվային փաստաթղթերի կամ սկզբնաղբյուրի նշանակություն։

Ուշադրության արժանի մյուս կարևոր հանգամանաքներից է այն, որ դրանք գրվել են Ռուսաստանում (ցարական և խորհրդային իշխանությունների օրոք), իսկ վերջինս մյուս մեծ տերությունների հետ՝ Հայկական հարցով զբաղվող առավել շահագրգիռ կողմերից մեկն էր և մնում է այդպիսին նաև ներկայումս։ Ջիվելեգովը մշտապես իրազեկ էր, թե ինչ է տեղի ունենում այստեղ, քանզի պարբերաբար շփվում էր քաղաքական շրջանակները ներկայացնող բազմաթիվ գործիչների հետ։

Մեր կողմից գրախոսվող աշխատությունում ամփոփված են Հայկական հարցին առնչվող թուրքական քաղաքականության հետ կապված հոդվածները։ Դրանց մի մասն մինչև այսօր գտնվում էր տարբեր գրադարանների առանձին ֆոնդերում, այսպես կոչված ցաք ու ցրիվ կարգավիճակում։ Այս ամենի հավաքագրումն ու մեկ աշխատության սահմաններում հրատարակումը արդեն շատ վաղուց դարձել էր օրակարգի հարց, որին էլ ծեռնամուխ եղավ պատմական դիտ. դոկտոր, պրոֆ. Է.Գ. Մինասյանը։ Ժողովածուի արարման ճանապարհին, ինչպես նշում է Է. Մինասյանը, մեծ դեր են ու-

* St' u A.K. Дживелегов, Средневековые города в Западной Европе СПб., 1902; նույնի՝ Торговля на Западе в средние века, СПб., 1904; նույնի՝ Начало итальянского Возрождения, М., 1908; նույնի՝ Очерки итальянского Возрождения, М., 1929; Նշանավոր մարդկանց կյանքը մատենաշարով (ЖЗЛ – Жизнь замечательных людей) նույնի՝ Данте Алигьери, М., 1933, 1946, նույնի՝ Леонардо Да Винчи М., 1935, նույնի՝ Микеланджело, М., 1938, 1957; նույնի՝ Итальянская народная комедия, М., 1954։ Նա նաև գրել է աշխատություններ 1812թ. Հայրենական պատերազմի և ընդհանրապես Ֆրանսիայի պատմության վերաբերյալ։ St' u A.K. Дживелегов, Отечественная война и русское общество; նույնի՝ Армия Великой французской революции и её вожди; նույնի՝ Революция и Европа; Революция и Бонапарт և այլն։

† Ն. Սարուխանյան, Ալեքսեյ Ջիվելեգովը որպես պատմաբան և Հայկական հարցը, Եր., 2008, Ժ. Ս. Կիրակոսյան, Алексей Дживелегов и его историко-публицистическое наследие. Ер., 2007, Զ.Ս. Դանիելյան, Избранные статьи по литературе и искусству А.К. Дживелегова, Ер., 2008.

նեցել նաև Պ.Հ. Հովհաննիսյանը և Ա.Զ. Կիրակոսյանը, ոքեր սիրահոժար տրամադրել են իրենց արխիվներում պահպանված նյութերը:

Հրատարակված փաստաթղթերում լուսաբանվում են ինչպես Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանի, այնպես էլ նրանց հաջորդած երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը՝ Հայկական հարցի ասպարեզում (նյութերը հիմնականում վերաբերում են 1900-1920-ական թթ.): Այս տարիներին էր, որ Հայկական հարցը վերածվել էր միջազգային դիվանագիտության ամենաչարչարկված խնդիրներից մեկի: Այն այսօր էլ, մաթեմատիկական բառապաշարի բնութագրումով, մնացել է որպես անլուծելի խնդիր:

Զիվելեզովի կողմից գրված հոդված-ուսումնասիրությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ հայերենով գրված գործեր, որոնք տպագրվել են Արարատե հանդեսում: Երկրորդ՝ ռուսերենով հոդվածներ, որոնք հրատարակվել են մի շարք հայտնի ժողովածուներում, այդ թվում հանրագիտարաններում և «Армянский вестник» («Հայկական լրաբեր») հանդեսում: Այս ստվարածավալ մենագրության կազման ընթացքում աշխատասիրող Է.Գ. Մինասյանի կողմից իրավացիորեն նախ տրվել են հայալեզու (էջ 44-66), իսկ ապա՝ ռուսերենով գրված տեքստերը (էջ 67-299): Իր կողմից գրված կենսագրականում (էջ 5-16) և Զիվելեզովի՝ Հայկական հարցին վերաբերող աշխատությունների ընդարձակ Ներածական հատվածում (էջ 17-43) Է.Գ. Մինասյանը կանգ է առել, թե ինչպիսի մեծ և անգնահատելի նշանակություն ունեցան այս հրապարակումներն հենց իրենց՝ այդ նույն օրերին դեգերումների մեջ գտնված հայության համար: Դժբախտաբար, այն ժամանակի մեծ տերություններից շատերը (Անգլիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ֆրանսիա) այս հարցի հանդեպ ունեին իրենց սեփական և տարբերակված մոտեցումները: Տերությունները տալիս էին միայն սին խոստումներ, իսկ գործնական և ոչ մի աջակցություն տեղի չունեցավ: Նրանք չաջակցեցին ինչպես Հայաստանի առաջին հանրապետությանը, այնպես էլ, առավել ևս Խորհրդայինին: Մենք այստեղ նպատակ չունենք քննարկելու այս հիմնհարցի բոլոր ոլորապտույտները, որոնք շատ թե քիչ հայտնի են բոլորին, գոնե դասագրքային գիտելիքների մակարդակով:

Զիվելեզովի հետազոտության կիզակետում էր Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական վերաբերմունքի լուսաբանումը՝ Հայկական հարցի հանգուցալուծման բնագավառում: Նա դիպուկ գնահատում է ոչ միայն Ս.Դ. Սազոնովի խաղացած դերն այդ ասպարեզում, այլև «Հայերը Ռուսաստանում» հոդվածում տալիս է, թե ինչպիսի կարևոր դերակատարություն են նրանք ունեցել հայոց պետականության և հայ ժողովրդի կյանքում: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է նաև «Ռուսական հեղափոխությունը և հայերը» հոդվածը, որտեղ հեղինակը նշում է, թե ինչ պետք է այն տար, բայց իրականում չսովեց հայերին՝ Հայկական հարցի լուծման քառուղիներում: Դա այսպես կոչված՝ Հայաստանին ինքնավարության տրամադրումն էր, որն ընդունված է հորջորջել նաև որպես «Թուրքահայաստանի դեկրետ» անվամբ:

Ռուսաստանից գատ՝ նա իր պրպտումների ասպարզում մեծ տեղ է հատկացրել նաև ԱՄՆ-ի ունեցած դերին, հատկապես նրանց նախագահ Վ. Վիլսոնի վարած անիմաստ քաղաքականությանը: Վերջինիս, ինչպես նաև Քառյակի մյուս առաջնորդների համար գործում էր մի սկզբունք, որը գալիս էր դեռևս հռոմեական ժամանակներից՝ «թուղթը չի կարմրում – charta non erubescit»: Թե ինչ էր նշանակում այս ասացվածքը, երևի պարզ է բոլորին՝ թղթի վրա կարելի է գրել ամեն ինչ, որից վերջինս երբեք չի կարող ամաչել: Միջազգային դիվանագիտության հետ առնչվող նրա հոդվածներից մենք ցանկանում ենք առանձնացնել նաև Ստոկհոլմի կոնֆերանսին վերաբերող գործը (տե-

դի է ունեցել 1917 թ. ամռանը), որի որոշումները հետագոտողը որակում է «որպես» *coup de grace*՝ մահացու հարված և որից հետո այլևս հնարավոր չէր ուշքի գալ:

Այս ամենի պատասխանը հանդիսացավ 1946 թ. փետրվարի 20-ին Զիվելեզովի կողմից կարդացած դասախոսությունը «Հայաստանը և Թուրքիան» անվամբ, որտեղ տրված է հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղու համառոտ նկարագիրը: Հեղինակի խնդիրն էր ապացուցել բոլորին, որ վեր է հառնում մի նոր Հայաստան՝ չնայած բոլոր այն փորձությունների, որով անցել էր մեր ժողովուրդը: Ելույթից կարելի է անել միայն մեկ հետևություն. դա հաղթանակած մարդու պատասխանն էր՝ ուղղված արևմուտքի դավադիր դեկավարությանն ու նրանց կամակատար դիվանագետներին: Այս հողավածը պետք է դաս և ուղեցույց լինի մերօրյա հայ դիվանագետների համար, որպեսզի երբեք անվերապահորեն չհավատան իրենց տրված բոլոր խոստումներին: Դիվանագիտության ետնախորքում մշտապես եղել և մնում են պետական շահերը (ինչպես, օրինակ, նավթը, որը բարեբախտաբար մեր հարևանների մոտ շուտով վերջնականապես կսպառվի): Լրջագույն գգուշավորություն, որքան էլ թվա զարմանալի, դեռ 150 տարի առաջ ցուցաբերում էր մեծն Հ. Պարոնյանը, որը 1877թ. մեծ տերությունների մասին՝ կապված Հայկական հարցի հետ, հումորով գրում էր. «...կոնֆերանս արեցինք, կոնֆերանսի մեջ ոչինչ չարեցինք...»:

Երբ հետևում ենք Զիվելեզովի գիտական գործունեության շրջանակներին, ապա տեսնում ենք, որ 1920-ական թթ. կեսերից նրա մոտ տեղի է ունենում կտրուկ շրջադարձ: Նա լիովին իրեն «նվիրում» է իտալական վերածննդին: Սա ամենևին էլ չի նշանակում, որ նրա մոտ հայասիրությունն ու հայաստանասիրությունն իրեն սպառել էր: Նրա կյանքի վերջին 30 տարիների գործերը կարելի է փոխաբերական իմաստով անվանել քողարկված հայասիրական աշխատանքներ: Պարզաբանենք այս միտքը: 1920-ական թթ. կեսերից մինչև Զիվելեզովի վախճանն ընկած շրջանը ԽՍՀՄ-ում իշխում էր ստալինյան բռնատիրությունը: Նա կամ պետք է քամելեռնի նման փոխեր իր գույնը՝ հարմարվեր ժամանակին, գրեր կեղծիքներով շաղախված աշխատություններ, որոնք այսօր չէին ունենա և ոչ մի արժեք, կամ պետք է հրաժարվեր իր նախասիրություններից ու սկզբունքներից: Նշանավոր հետազոտողը իրավացիորեն ընտրեց վերջին՝ ճիշտ և միակ ուղին: Վերածննդին վերաբերող իր աշխատություններում նա ապացուցում էր, որ աշխարհի ամենամեծ հարստությունը մարդն է, ինչպիսին նա կա և գոյություն ունի: ԽՍՀՄ-ում այս կապակցությամբ նշում էին, որ «մարդը՝ ամենակարևոր կապիտալն է և հարստությունը», սակայն դեպքերի զարգացումն այլ բան էր ցույց տալիս: ԽՍՀՄ-ում, իսկ առավել ևս Թուրքիայում, նա չուներ և ոչ մի արժեք: Թուրքիայում այս «առավել ևս-ը» այն իմաստ ուներ, որ այստեղի հայը ենթակա էր նաև կրոնական հալածանքների: Սիսայն հանգամանքների բերումով էր պայմանավորված, որ Զիվելեզովը պետք է հրաժարվեր Հայկական հարցից և իտալական վերածննդի տեսադաշտից քննարկեր, թե ինչպիսին է մարդու արժեքն ու դերը՝ պատմության մեջ:

Վերոհիշյալ թվականներին գրվեցին մի շարք աշխատություններ և պաշտպանվեցին ատենախոսություններ, որոնք համապատասխանում էին ժամանակի շնչին, ոգուն և պահանջներին: Մենք չենք ցանկանում անդրադառնալ, թե ինչպիսի գիտական արժեք ունեին այդ գործերը, ովքեր էին դրանց հեղինակները, սակայն չենք կարող չիշխատակել պրոֆ. Զ.Ս. Կիրակոսյանի անունը (1929-1985 թթ.): 1960-1980-ականներին նա հրատարակեց մի շարք հանդուգն և համարձակ աշխատություններ՝ «ձեռնոց» նետե-

լուվ գոյություն ունեցած իրավիճակին^{*}։ Բնական է, որ նրա աշխատություններն անցնում էին խմբագրումների և սրբագրումների դժվարին ճանապարհներով, որի ընթացքում հրատարակությունների աչալուրջ և «ուշիմ» աշխատակիցները հանում էին առավել «վտանգավոր և պայթյունավտանգ» հատվածները։ Սակայն նրա ուսումնասիրությունները եղել և մնում են այն ժամանակների և ներկայիս օրերի ամենակարևոր գործերից մեկը, եթե ոչ ամենակարևորը։ Այդ շարքն այսօր լրացնելու են գալիս Է.Գ. Մինասյանի կողմից հրատարակված խնդրո առարկա աշխատությունը, ինչպես նաև Լեոյի «Հայոց հարցի վավերագրերը» գործը, որը նույնպես տպագրվեց նրա կողմից տակավին վերջերս։

Հայոց ցեղասպանության և Մեծ եղեռնի 100-ամյակի նախօրերին այս աշխատությունների հրատարակումը պետք է համարել հայրենականվեր գործ, քանզի Լեոյի աշխատության առաջին տպագրումից անցել էր ուղիղ մեկ դար, իսկ Ա.Կ. Ջիվեղզովի հոդվածները վերջապես ամփոփվեցին մեկ մենագրության շրջանակներում։

Հակոբ Հարությունյան
ԵՊՀ Համաշխարհային պատմության
ամբիոնի դոցենտ , պ.գ.թ.

^{*} Այս կապակցությամբ ավելի մանրամասն տե՛ս Զ.Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Եր. 1971, նույնի՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Եր. 1972, նույնի՝ Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը, հ. 1, 2, Եր. 1978-1980, նույնի՝ Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 1, 2, Եր. 1982, 1983։ Վերևում արդեն մեր կողմից հիշատակվեց նաև Ա.Կ. Ջիվեղզովի գիտական ժառանգությանը նվիրված՝ Զ.Ս. Կիրակոսյանի մենագրության մասին։ Պետք է անպայման նշել, որ այս աշխատությունների մեծ մասն հրատարակվեցին նաև թուսերեն, որը իսկապես ցնցող երևույթ էր այն ժամանակների համար։